

ПОЛКОВО-СОТЕННИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНАТУ

Територіально-адміністративний поділ Війська Запорозького

Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидку мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської¹. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі виявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників².

При становленні полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625-1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII ст., відбувалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків³. Отже, до певної міри можна погодитися з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме: старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського тощо⁴ Щоправда,

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.–К., 1997.–С.202.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.230.

³ Смолій В. А., Степанков В. Українська національна революція.–С.44.

⁴ Див.: Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – С.30.

сумніви викликають категоричні твердження стосовно того, що співпадали навіть межі старих і нових адміністративних одиниць, а заслугою гетьманського уряду стала лише заміна старих назв «староства» новими – «полки»⁵. Дійсно, у межах Наддніпрянської України, точніше південної частини Київського воєводства, ще наприкінці XVI – початку XVII ст. тамтешні староства сприймалися владою Речі Посполитої як законне місце проживання реєстрового козацтва, об'єднаного в однойменні полки. Проте з початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікувалися і вийшли далеко за межі традиційно «козацьких» районів. Уже впродовж літа 1648 р. були створені полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства⁶. На середину 1649 р. загальна кількість полків становила більш ніж двадцять військових одиниць, що опиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо у кількості 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах шістнадцяти полків: Чигиринського, Черкаського, Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського⁷. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було перетворено у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала певних змін – одні полки існували дуже короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлись. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністрянський), Волинський та Білоруський полки.

Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах: від 20 полків, за інформацією одних джерел, до – 35, згідно з іншими (називалися також показники і в 30, 27, 22 тощо)⁸. Установити точну кількість «справжніх» полків – навіть на окремих часових відрізках – не видається за можливим уже через те, що часто-густо джерела містять далеко не вичерпну інформативність, з аналізу якого далеко не завжди можна з впевненістю встановити: йдеться про полк як певну військову та адміністративну одиницю, чи лише як про військовий підрозділ, сформований для виконання тих чи інших бойових завдань.

⁵ Там само.

⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея.–С.35.

⁷ Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року.–К., 1995.–592с.

⁸ Див.: Літопис Самовидця. – С.22.

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський – займали простір у 2-3 тис. кв. км.

Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський – аж понад 30 тис. кв. км. Утім, у наступні роки та десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, викликаних як розвитком міжнародних процесів, так і певними проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їх суб'єктів на українських землях. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть слугувати дії гетьмана Івана Виговського, котрий 1658 року як покарання полтавській старшині за антигетьманський заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, передав цілу низку полтавських сотень до складу інших сусідніх полків (досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 70-х років, коли до полку було прилучено кілька сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П.Дорошенка, і від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер нараховувалося 17 сотень, став одним з найбільших на Лівобережжі). У другій половині 1663 р. практику І.Виговського щодо послаблення впливів своїх опонентів через проведення адміністративної реформи наслідував лівобережний гетьман Іван Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський – суттєво послабив вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

Окрім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, унаслідок проведених упродовж кінця 1650–1660-х років гетьманами І.Виговським, І.Брюховецьким і П.Дорошенком реформ на козацькій території з існуючих адміністративних одиниць було виділено цілу низку нових полкових структур або відновлено існування тих, які існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліївський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Частина з них існували лише короткий час, а частина мала доволі тривалу історію і залишила по собі багату історіографічну традицію.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин при складанні Реєстру 1649 р. було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої – значно більшої – створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. 1661 року ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк у складі дванадцяти сотень: Гадяцької, Веприцької, Грунської, Котелевської, Куземинської, Бірківської, Лютенської, Рашківської, Комишнянської, Ковалівської, Зіньківської та Опішнянської. Щоправда, спроби козацтва відновити полково-сотенну структуру з центром у Гадячі чи Зінькові мали місце ще раніше, з кінця 50-х років, коли у

документах зустрічаються згадки про полковників гадяцького та зінківського Павла Апостола і Севастьяна Іванова, котрі перебувають під булавою опозиційного до І. Виговського самопроголошеного гетьмана І.Безпалого⁹. У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи Зінківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінкові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти – утворено Гадяцький полк. Зінківська, Опішнянська і Ковалівська сотні повернулися полку вже за гетьмана Івана Мазепи 1687 року. Щоправда, у 1720-х роках Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська – ліквідована. Напередодні ж ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував у своєму складі вісімнадцять сотень, оскільки, крім існуючих раніше, додалися ще дві сотні у Гадячі, Опішні й Зінкові, та по одній – Ковалівці і Комишині¹⁰.

Більш драматичною видалася доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. нараховувалося чотирнадцять сотень (близько двох тисяч козаків-реєстровців). У ході першої громадянської війни 1657-1658 рр. полк зазнав значних руйнувань і гетьман І.Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, окрім чотирьох кропивнянських сотень, увійшли також сім сотень Миргородського полку та дві – Полтавського.

Загалом же несприятливий для Українського Гетьманату розвиток міжнародних процесів зумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х років його територія головним чином невпинно танула. Зокрема, наприкінці 50-х було втрачено контроль за землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі й зречення П. Дорошенком гетьманської бурави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. Лише в ході колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, впродовж 1684-85 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Утім невдовзі, у 1712-14 рр., внаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки – остаточно ліквідовано. Тим часом, на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до моменту її остаточної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; зворотними процесами, пов'язаними з

⁹ Див.: Акты ЮЗР.–Т. 7.–С.289,295,302.

¹⁰ Лятошинський М. В. Историчний курс територіального складу Полтавщини // Исторично-географічні записки. Вип. 3.–К., 1928.– С. 204; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 355-356.

відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; створенням російською владою у 50–60-х роках XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців – “Нова Сербія” чи “Новослобідське козацьке поселення”).

В останній чверті XVII – середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський.

Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем свого резиденування й інші населені пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку знаходився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Переяславський полковник Думитрашка резидував у Баришівці. Миргородський полковник Данило Апостол облюбував для організації центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці. Вирішальними мотивами у діях київських і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод), окрім того у випадку з Києвом, вочевидь, бралися до уваги й загалом складність взаємин козаків з місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, ймовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до мало примітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протиборства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування кількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Території полків поділялися на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Так, згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р. вона коливалася від 8 сотень у Чернігівському полку, до 23 – у Білоцерківському та 22 – у Брацлавському. Як уже відзначалося вище, нерідкими були випадки передачі тієї чи іншої сотні чи групи сотенних одиниць з одного полку до іншого.

Доволі нерівномірно виглядають полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, що їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського – 991, то Корсунський полк об’єднував у своїх лавах 3 тис. 472 реєстровці, а Чигиринський – 3 тис. 222. Або ж, коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічували 300 і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже 400 вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 8¹¹.

За часи громадянських війн та іноземних вторгнень 50–60-х років XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і

¹¹ Сотенно-полковий устрій Гетьманщини...–С.500-503.

дещо стала меншою на Лівобережжі. Так, згідно з інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації на землях Лівобережного Гетьманату, тут налічувалося 117 сотень, у той час як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі зафіксовано існування 124. Однак уже на кінець XVII – початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла – аж до 163 одиниць¹². Причиною цього став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка та остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату.

Таблиця № 3

Кількість сотень Лівобережного Гетьманату на час обрання на гетьманство І.Самойловича 1672 р.¹³

Полки	Кількість сотень
Київський	7
Переяславський	15
Миргородський	4
Полтавський	17
Прилуцький	9
Ніжинський	21
Чернігівський	14
Гадяцький	9
Лубенський	13
Стародубський	8
Усього	117

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на кілька окремих.

Користь від такого реформування полягала не лише у поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігалось виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Отже стрімко зростала чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів вирішувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х років існували артикульовані О.Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів¹⁴.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках,

¹² Маркевич Н. История Малороссии.–Т.5.–М., 1843.–С.109.

¹³ Складено на основі: Акты ЮЗР.–Т.9.– С.907-910.

¹⁴ Порів.: Слабченко М.Е. Малорусский полк... – С.39,

розташовувалася не одна, а дві – три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема за Реєстром 1649 р. у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні¹⁵, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилася до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром нараховувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував у наявності лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню¹⁶. На момент формування Полтавського полку в 1649 р. налічувалося три міських сотні, вже через десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) – залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилася до двох одиниць.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де знаходився сотенний центр. Однак інколи назва могла походити і від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше зустрічалася на ранніх етапах існування козацької держави. Утім, іноді її рудименти проявлялися аж до 20-х років XVIII ст. Скажімо, перепис Полтавського полку 1719 р. фіксує наявність у Полтаві двох міських сотень – «сотня пана Якова Черняка полковая» і «сотня пана Дмитрія Самарського полковая», і лише наступний перепис, 1721 р., закріпив за ними відповідно назву Першої і Другої полкових сотень¹⁷.

Інститут полковництва

Місце інституту в системі козацького врядування. Очільником військової та адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав *полковник*. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни була досить таки поважною. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу – в силу різних обставин: як іманентних, так і привнесених ззовні.

Функціональні обов'язки полковника, як можна зробити висновок з окремих настановних документів, що збереглися донині¹⁸, частково окреслювалися в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковничої елекції чи призначення на полковництво, а також регулювались нормами звичаєвих практик.

¹⁵ Реєстр Війська Запорозького 1649 року...–С.463-470.

¹⁶ Переписні книги 1666 року. – К., 1933. – С.209.

¹⁷ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР). – Ф.І. – Спр. І 54480. – Арк.1-188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – Спр. І 54481. – Арк.1-210.

¹⁸ Зокрема це універсали гетьмана Богдана Хмельницького Лук'яну Сухині, Семену Сулимі та Івану Нечаю, а також гетьмана Івана Самойловича Павлу Мовчану. – Див.: Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657 (далі. – ДБХ). – К., 1961. – С.178-180; Універсали українських гетьманів. – С.734; Сулимовский архив. – С.80.

Найбільш рання гетьманська інструкція, відома нині дослідникам, міститься в універсалі Б.Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. через призначення на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що мав на меті передовсім оповісти полчан про перемену влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. Так, зокрема, Хмельницький наказував: «абисте о том відаючи, оного всі за полковника свого міли і послушни єму били, так яко на тоє належить, котрий за тим от нас суполную владзу маєт тим полком справовати, *непослушних карати і вольностей товариства нашого постерегти* (вид. мною. – В.Г.)...». Окрім того у визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом – необхідністю реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р. Адже діючий перед тим полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією збірських постанов¹⁹. Тому цілком логічно виглядає наступна вимога універсалу: «... а подданих панських не укривати, і аби тамо жадная своєволя не біла...»²⁰.

Проте, якщо пояснення лапідарності універсалу від 1 серпня 1650 р. ще можна віднайти в екстраординарності ситуації, що призвела до його термінової видачі й своєрідної форми легітимізування влади новопоставленого старшини, то стосовно іншого універсалу Богдана Хмельницького, виданого на полковництво білоруське Івану Нечаю від 29 січня 1656 р., подібний аргумент навряд чи має право на існування. Адже цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду²¹. Утім і в ньому прерогативи полковника визначалися доволі загально: «Тому пану Іванови Нечаєви, полковникови нашому булорускому, позволяєм кожного з козаков, там зростаючих, добром миловати, а злом карати...». І лише зважаючи на стратегічне розташування ввіреного Нечаєві Білоруського полку, наказ містив певне уточнення, зобов'язуючи полковника також «там зостаючи на пограничу, постерегла, якоби той полк в цале бил захований для дальшоє послуги... наприготовко розних неприятелів...»²².

Не зазнала принципівих змін картина і в останній третині XVII ст., коли власне державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це зокрема вказує й один з небагатьох відомих дослідникам документів такого роду – універсал гетьмана Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук²³. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилуцьке полковництво містилася лапідарна – вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького – формула владних повноважень новопризначеного старшини: «иж он, помененьний пань

¹⁹ ДБХ. – С.178-179.

²⁰ ДБХ. – С.179-180.

²¹ Ширше див.: Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998.

²² ДБХ. – С. 470-471.

²³ Опубліковано в: Універсали українських гетьманів. – С.734

полковникъ, всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного, подлугъ слушности и заслуги, каждого карати маеть, на тоє власть совершенъною оному даемъ»²⁴.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали надзвичайно широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів (про них йтиметься далі) саме інститут полковництва уособлював собою судову владу на місцях, виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах, а також судочинстві ставили під їхній контроль і міську спільноту та міське господарство, давали змогу втручатися у внутрішні справи міст.

Вочевидь, усе це унормовувалося не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їх перенесення на письмо спостерігалось вже в часи реформування норм українського державного життя урядом Петра I²⁵, для якого чітке регламентування способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим²⁶. Процес упровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігся у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів (перший випадок зафіксовано ще 1719 року, коли на полковника ніжинського було висунуто сина царського вельможі графа Алексія Толстого Петра; втім останній доводився зятем гетьману Івану Скоропадсько-

²⁴ Універсали українських гетьманів. – С.734

²⁵ Варто зауважити, що до наукового обігу введено і варіант більш деталізованої інструкції, яка, нібито, було видана гетьманом Богданом Хмельницьким призначеному на полковництво Семену Сулимі 1650 року. У ній зокрема вказувалося таке: «со всіма старшинами и сотниками мієт обходиться добропорядочно и доброхотно и должность звания своего управляют по Е.Ц.В. указам, малороссійским правам и наставлеєніям с верхній команди; а в прошеннях и в обидах всякого давать суд и рас праву без продолжения и волокити и обидах всякого давать суд и расправу без продолжения и волокиты и обидимых достойною довольствовать сатисфакцією, а винных без штрафа и наказания не оставляти и во все исправляют себе так, как верному и поверенному Е.И.В. рабу по его рангу принадлежит». – Сулимовский архив. – С.80. Утім, нехарактерна для середини XVII ст. мова документа, зокрема вжиті в ньому бюрократичні звороти, що прийшли в українське діловодство під впливом російських практик, недвозначно вказують на факт містифікації, здійсненої, ймовірно, не раніше аніж 1723 р.

²⁶ Див.: Горобець В. Примерек Гетьманщини... – С.86–92.

му і цей випадок можна було трактувати як вияв непотизму, що не мав під собою вагомого політичного підтексту.

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресований щойно призначеному на полковництво до Стародуба майору російської армії Івану Кокошкіну, являв собою додаток до так званих «Артикулов воинских», що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в «малоросійському полку». Зокрема, наказ умотивовував нехарактерне для існуючих практик призначення наявністю «несносных обид и разорений» полчан з боку колишньої місцевої влади і закликами населення їх ліквідувати. Отже, новопризначеному старшині суворо наказувалось «яко огня боятись» повторення «тягостей», натомість «...быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьбою, ...от обычной пружних правителей гордости и суровости... удаляться и поступать с полчанами ласкаво и снисходительно». Запорукою ж дотримання інструкції-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: «и за малое сих правил преслушание» на винного чекало смертне покарання²⁷.

Кілька років потому, реагуючи на численні порушення, зафіксовані в діяльності наступника Кокошкіна на уряді стародубського полковника, іншого російського офіцера Ілля Пашкова, російська влада розпорядилася виготовити 300 примірників інструкції та розіслати їх по всіх полках Гетьманату для широкого ознайомлення з її змістом тамтешнього товариства²⁸. Зважаючи на великий наклад інструктивної продукції, неважко здогадатися, що дія її постанов поширювалася не лише на кількох російських офіцерів, призначених на полковництво в Україну, а й на місцевих старшин.

Зауважуючи роль звичаєвих практик у формуванні прерогатив полковницької влади, варто звернути увагу й на низку інших, украй важливих у цьому контексті, обставин. Зокрема ступінь повноти влади полковника залежала від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності чи віддаленості від персони регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків в середовищі владного прошарку козацтва. Окрім того, важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалася на широті повноважень і ступені підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення в силу тих чи інших обставин гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади.

Доволі важливу роль у процесі «перетягування» владних повноважень поміж гетьманським урядом та полковниками відігравала позиція російської влади, яка зазвичай, як уже неодноразово відзначалося в інших подібних контекстах, виступала союзником полкової старшини у її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених

²⁷ Інструкцію опубліковано в: Чтения Общества исторических древностей российских. – СПб., 1862. – Кн.4.

²⁸ Слабченко М.Е. Малорусский полк. – С.70.

з ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей. Зокрема вже в так званих Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р. з-під гетьманського присуду виводилася ціла група старшин, переважно полковників – переяславського Тимоша Цицюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Оникія Силича – «если какой из тех людей будет винен, с суда к смерти в каких делех, и их гетману и начальным людем, без указа великого государя его царского величества не карати...»²⁹. Окрім того, гетьману заборонялося самочинно, без винесення питання на обговорення ради, позбавляти полковників їхньої влади. Утім, є доволі вагомі причини ставити під сумнів виконання українською владою цих приписів. Щоправда вже сам факт їх наявності створював правову підставу для оскарження дій гетьманського уряду перед Москвою. І в тому разі, коли царський уряд мав власні резони для покарання того чи іншого гетьмана, такі звернення використовувалися серед інших аргументів для їх повалення (як це було у випадку з Демком Ігнатовичем 1672 року чи Іваном Самойловичем 1687 року).

Процедура обрання на полковництво та позбавлення полковника влади.

Право вільної елекції полковників – так само, як і гетьмана – належало до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. виступало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій і цього, одного з наріжних, каменів військової демократії. Зміни стосувалися головним чином перебиранням гетьманом прерогативи призначення і звільнення з полковничих урядів до своїх рук. І якщо в гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого положення справ у відомих наразі документах не артикулюється, то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою, на протигагу гетьманському ставленіку, миргородський полковник Степан Довгаль, і також деякі інші старшини, легітимність яких ставилася під сумнів гетьманським проводом, проблема правомочності обрання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До так званих Нових статей Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, згідно з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства – «а чтобъ выбирать въ Військо полковниковъ на радї, кого межъ себя излюбятъ»³⁰. Причому, статті 1659 р.

²⁹ Універсали українських гетьманів. – С. 120.

³⁰ Універсали українських гетьманів. – С.119.

містили навіть заборону на призначення полковниками кандидатів з інших полків – вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»³¹. Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців – «Въ Войску ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вірь людемъ впредь не быть». Не мали право посідати старшинські уряди й новохрещені іноземці. Обґрунтування як першого, так і другого, очевидно випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою і укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войску смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тісноты»³².

Отже, процедурі обрання на полковництво в статях 1659 р. приділено багато місця; у наступних договорах про цю прерогативу згадується вельми побіжно.

Аналіз же практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді ж суттєво різнилися від правових приписів. Зокрема, виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому, демонструє наступну картину процедури обрання на полковництво: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів; реагуючи на нього, Самойлович видав дозвіл на проведення виборів, обрав і вислав разом з стародубцями «отъ боку нашего значную особу» для контролю за перебігом процедури; а крім того звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той вислав на місце проведення ради дві сотні охотників для підтримання порядку – «на річі поглядай, якій межі ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будетъ прогресъ»³³.

Більш активною роль регіментаря виглядає при обранні на полковництво прилуцьке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком³⁴. Процедура заміщення вакансії проходила у гетьманській резиденції, в Батурині, з участю полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «позволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький урядъ пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинстві... знаючы бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до ділностей рыцерскихъ способного мужа»³⁵. Утім, зважаючи на місце проведення виборів, можна логічно припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення була набагато важливішою.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само. – С.705.

³⁴ Там само. – С.734.

³⁵ Там само.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів чинила російська влада. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади.

Мало того, що згідно з положеннями договору 1659 р., багато старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, в тому числі отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще й гетьману, як уже згадувалося, загалом заборонялося відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді – «полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставливать»³⁶.

Насправді ж, як у випадку обрання на полковництво, так і у випадку відсторонення небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими. Зокрема процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Окрім того гетьмани вдавалися до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. Так у березні 1679 р., коли полтавська старшина порушила перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестает з винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вона одночасно просила направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»³⁷. Гетьман, будучи не згідним з волею полчан (як це було у цьому випадку), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця Самойлович розпорядився «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би рудному батку, не толко ему полковникові, и кому иншому, если би ся міло що на якого показати несполгуют»³⁸.

В окремих випадках, як у згаданій вище справі з переобранням на прилуцьке полковництво 1678 року, могла мати місце процедура добровільного зречення полковницького пернача. Зокрема тоді полковник Іван Маценко «добровольне зрелъся своего старшынства и за оное намъ подяковалъ»³⁹. Принаймні, саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р. Хоч насправді ж «добровільність» зречення могла виявитися дуже умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р.,

³⁶ Там само. – С.119.

³⁷ Там само. – С.734.

³⁸ Там само. – С.744.

³⁹ Там само. – С.734.

в яких йдеться про суть і порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень: «...поневажь всякіе на людей вірных тяжести, утиски и здирства походят найбарзій от властолюбних накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское коррупціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншые власти»⁴⁰.

З метою ліквідації безладу і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли: «абы Ясневельможный Гетманъ жадными, хочъ бы наибольшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупції урядовъ Полковничьихъ и иншыхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники міють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»⁴¹.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів (перевиборів) під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії – «однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ волі Гетманской отпраоватися повинны»⁴². Окрім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтверживаны»)»⁴³.

Утім, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708-1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулися принципової ваги зрушення. Зокрема, російській владі вдалося досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві.

Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на припинення гетьманської влади через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Так, у вже згадуваній доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду 1710 року, серед іншого зазначалося: «Для нашей безопасности на Украйне надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городех были

⁴⁰ Источники малороссийской истории.—Ч.2.—С.251-252.

⁴¹ Там само.—С.252.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»⁴⁴.

На необхідність активного втручання російської влади у кадрову сферу Гетьманату, зокрема у питання призначення на полковництво та відбирання у діючих полковників владних повноважень, вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українській справі. Зокрема, той же Дмитро Голіцин, окрім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу в цій царині, рекомендував Петрові І змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. – В.Г.) и произвести на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. Царський же резидент при гетьманському уряді Федір Протасьєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках.⁴⁵

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилось у війну (Прутський похід Петра І 1711 р.), російський канцлер Гаврило Головін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдаватися до таких радикальних дій у цій делікатній справі, що могли б спровокувати негативні наслідки. До того ж, сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных»⁴⁶.

Проте вже на початку 1715 р., коли вдалося відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрых і вірних» щодо царської влади, було видано указ Сенату, яким встановлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Зокрема, сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні уряди полкової і сотенної старшині дозволялося вибирати лише 2-3 претендента на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне бать может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»⁴⁷. Й загалом, як впливає з тексту документа, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступають чи не в ролі визначального фактору.

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувалися лише участю резидента у процесі ухвалення відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х років, офіційний Петербург

⁴⁴ Ширше про цей аспект проблеми див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.64-66.

⁴⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т.16. – С.32, 33, 286, 290.

⁴⁶ Там само. – С. 286.

⁴⁷ Материалы малороссийской истории. – Ч.2. – С.276.

почав вдаватися до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича або до Ніжина – сина царського вельможі графа Петра Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, діючого полковника гадяцького Івана Чарниша царським указом було переміщено на уряд генерального судді.

Ще активніше подібна практика застосувалася при призначеннях на сотництво. Зокрема саме таким чином – через публікацію відповідних сенатських указів – сотниками в Україні стали балканські шляхтичі Федір Требинський і Гаврило Милорадович, колишній священик Федір Лісовський (останній зумів заслужити царську ласку гіпертрофованими виявленнями вірнопідданських настроїв, до яких Петро I був особливо чутливим після подій, пов'язаних з виступом Івана Мазепи).

Апробована у 1710-х роках практика з початком 1720-х років була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому – в полкові центри Гетьманату призначалися російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. Уже на другому етапі, при створенні сприятливих умов і формуванні відповідної суспільної думки, планувалося ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Видана при цьому інструкція зобов'язувала, окрім суто іманентних функцій (як то: недопущення проникнення на ввірену їм територію лазутчиків з інших держав чи недопущення «тайних розговорів и пересилок» чужеземних дипломатів з місцевим населенням, охорони кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання царських указів щодо так званих «заповідних» товарів тощо), слідкувати за діяльністю органів місцевої влади і міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади⁴⁸.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, однозначно ширшими, прерогативами («до определения полковничества»)⁴⁹. Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед, чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявилися не на висоті покладених на них сподівань. Окрім того, загалом ло-

⁴⁸ РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1759. – Арк. 206-209; ширше див.: Горобець В. При- смерк Гетьманщини...–С.212-218.

⁴⁹ РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1760. – Арк. 71, 91.

яльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згортання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Отже утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решті адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи з накидання Війську Запорозькому умов Нових статей 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві: «А кого новых полковниковъ обируть, и тихъ новообранныхъ полковниковъ на вѣрное подданство и вѣчную службу привести къ вѣрі»⁵⁰. Причому санкції до тих старшин, котрі б посміли не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих положень документа, були надзвичайно жорсткими: «Будет кто великому государю, его царьскому величеству, по святой непорочной евангельской заповѣди... вѣры не учинить... тихъ людей по восковому праву казнить смертью»⁵¹. З пізніших свідчень джерел, можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема, по обранню у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Федора Мовчана гетьман Самойлович, підтверджуючи законність обрання, «оразъ наъ універсал ему, поимененному полковникови Прилуцкому, подавши, міти хочемъ и приказуемъ, абы оному все старшее и меньшее полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали»⁵².

Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання новопоставленим старшиною присяги вірності монарху й монарший указ 1715 р.⁵³.

Що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників та іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчизна» – «повиненъ будете каждый зъ них, при обнятию своего уряду, на вѣрность и у отчині на зичливость къ рейментарови своему на сохраненье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленой, выконати»⁵⁴.

Інститут полкової старшини

При управлінні ввіреним йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського

⁵⁰ Універсали українських гетьманів. – С.119.

⁵¹ Там само. – С.122.

⁵² Там само.

⁵³ Материалы малороссийской истории. – Ч.2. – С.276.

⁵⁴ Материалы малороссийской истории. – Ч.2. – С.249.

уряду – полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного. Натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків знаходимо згадки про уряд «праперщика полкового»⁵⁵, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Окрім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», і «арматний хорунжий»⁵⁶.

Очевидно, близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда позиції полкового писаря, як і полкового обозного виглядають значно слабшими, аніж позиції їхніх аналогів у гетьманському уряді. Так, згідно з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині у пізніших угодах) полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, у той час як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 ефимків і прибутки з млина (див. Таблицю № 1). Згідно із запропонованим урядом П. Тетері проекту сеймової постанови представницького органу Речі Посполитої 1664 р., полковнику і полковому осавулу передбачалося виділення на ранг млина, а першому з них – ще й прибутків з одного староства⁵⁷. Варто зауважити, що окрім полковників настільки великі пожалування на ранг були передбачені лише гетьману, отже це недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького. Певну перевагу статусу полковника перед частиною генеральних старшин засвідчує і фактичний матеріал, що стосується взаємин Війська Запорозького з царем. Зокрема, у вже згаданій вище “Выписке краткой о дачах жалованья...”, датованій кінцем 70-х – початком 80-х років XVII ст., розміри отриманої полковниками від царя натуральної платні з нагоди укладення перемир'я з турецьким султаном поступалися лише розмірам пожалування гетьмана і ледь-ледь генерального обозного, натомість перевищували винагороду інших генеральних старшин⁵⁸.

Завершуючи розгляд питання ієрархічної моделі полкового уряду, варто зауважити, що на початку становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки про наявність не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких є “першим”⁵⁹, отже і старшим. У документах кінця

⁵⁵ Див.: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54479. – Арк. 6зв.

⁵⁶ Компут всего полку Полтавского... року 1719. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54480. – Арк.2; Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54335. – Арк.1.

⁵⁷ Див.: Горобець В. Козацький Гетьманат у соціальній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 40-61.

⁵⁸ Источники малороссийской истории...–Ч.1.–С.275.

⁵⁹ ІР НБУ.–Ф.ІІ. – № 15408.– Арк.2-3.

XVII-XVIII ст. подібні факти виявляються вкрай рідко, що наштовхувало на припущення про відмову від такої практики. Утім, компут Полтавського полку, складений 1719 року, фіксує наявність двох полкових осавулів і двох полкових хорунжих⁶⁰, а перепис Полтавського полку 1732 року містить вказівку і на ієрархію стосунків між полковими осавулами, називаючи одного з них «осавулом полковим», а іншого – «другим осавулом»⁶¹.

Порівняльний аналіз компутів 1719 р. та 1732 р. дає підстави говорити про існування практик поступового просування полковою службовою драбиною. Як видно з таблиці, перш ніж посісти 1732 року уряд полкового обозного Лаврентій Никитович уже більше десятка років обіймав посаду полкового осавула. Теж саме можна стверджувати і про другого полкового осавула Михайла Руденка, котрий перед тим був першим полковим хорунжим. Його ж колега, другий полковий хорунжий в 1719 р. Павло Герасимович, по звільненні Руденком уряду першого хорунжого перемістився на його місце. Водночас ціла низка старшин – Антон Кованька, Тимофій Слущкий, Іван Левенець, Андрій Руновський, так само, як і сам полтавський полковник Василь Кочубей, посіли уряди полкових старшин без належного досвіду адміністрування. Щоправда, для частини названих старшин настільки стрімке кар’єрне зростання можна пояснити тісними родинними зв’язками з колишніми полтавськими полковниками (Іван Левенець, Василь Кочубей), чи впливовими полтавськими старшинами (Антон Кованька).

Таблиця №4

Ресстр полкової старшини Полтавського полку за 1719 р. і 1732 р.⁶²

	1719 рік	1732 рік
Полковник	Іван Черняк	Василь Кочубей (син генерального судді В.Кочубея, онук полтавського полковника Ф.Жученка)
Обозний	Климентій Нащинський	Лаврентій Никитович (колишній другий осавул)
Суддя	–	Василь Зеленський (колишній гетьманський дозорця)
Писар	Григорій Богаєвський	Андрій Руновський
Осавул	Григорій Буцький	Іван Левенець (син полтавського полковника Прокопа Левенця)

⁶⁰ Компут всего полку Полтавского... року 1719. – ІР НБУ. – Ф.І. – №54480. – Арк.2.

⁶¹ Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54335. – Арк.1.

⁶² Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 2; Видение... 1732 года... – Арк. 1.

Осавул другий	Лаврентій Никитович	Михайло Руденко (колишній перший полковий хорунжий)
Хорунжий	Михайло Руденко	Павло Герасимович (колишній другий полковий хорунжий)
Хорунжий другий	Павло Герасимович	
Осавул арматний	Григорій Терешенко	Тимофій Слущкий
Хорунжий арматний	Яков Фиранка	Антон Кованька (син полкового судді Олекси Кованьки)

З часом у практиках полкового урядування набуває поширення інститут так званого “наказництва”, який прикладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Найбільше поширення “наказництво” набуває у випадках з урядом полковника. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов’язки, полковників, призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності повноважного урядовця в полку, або для керування частин полку в поході, або ж по відстороненні повноправного полковника до нового обрання чи призначення. Нерідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника – їх могло бути два – три (особливо, коли справа стосувалася розпорощення полку для участі у воєнних операціях зразу на кількох театрах бойових дій та, природно, керування полковою адміністрацією на місцях).

Виконувачами обов’язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в полкових центрах; рідше – полкову старшину; і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту “наказництва” для того, аби, уникаючи номінування “повного” полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя)⁶³.

Сотенне управління

Модель адміністративного устрою полку дублювалася на сотенному рівні, де владні повноваження реалізували сотник, опираючись на сотенну старшину – городского отамана, сотенного осавула (або ж кількох осавулів чи осавула і підосавула)⁶⁴, сотенного хорунжого та сотенного писаря.

⁶³ Ширше про це див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.209-240.

⁶⁴ Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 252-255, 269-270. Щоправда, М.Слабченко, розгля-

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня. Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже у першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманна мобільність. Так, наприклад, порівнюючи компути Полтавського полку за 1719-1732 рр., помічаємо що впродовж усього цього часу сотницький уряд зберігають за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький – у Кишеньківській, Павло Тройницький – у Келебердській. Яков Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 р. та 1721 р., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина Григорія Черняка. Аналогічним чином проблему заміщення сотницької вакансії було вирішено у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов його син, Федір Федорович, та Маяцькій, де Власа Прийма замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрах зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 та 1732 рр., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так, само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими – Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне «успадкування» рангу нащадками діючого старшини не вдалося. Утім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський і Сава Михайлович (Тарануха) не обмежилися настільки коротким урядуванням, як це може скластись враження з переписних книг I, принаймні, до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили сугубо із суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі⁶⁵. Не потрапляння їх до числа козацьких урядників 1732 року, як можна здогадатись із опосередкованих свідчень, пояснювалось тим, що на той час їх не було вже в живих⁶⁶. Наступником же Колачинського на сотництві став також далеко «не випадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Олекси Кованьки – Герасим.

Звертає на себе увагу і тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною чи старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежуються практика пересідання із сотницького уряду у Переволочні на відповідний уряд в

даючи структуру сотенного управління Гетьманату в другій половині XVII – XVIII ст., обмежувався згадками лише про сотника, городского отамана, писаря і курінного отамана. – Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С.126.

⁶⁵ Див.: Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 533, 541.

⁶⁶ Підтвердженням цьому слугує згадка про «вдову Савину Таранухину», а також успадкування сином Дмитра Колачинського його маєтностей. – Виденіє... 1732 года... – Арк. 128.

Орлі. Не можна також установити і побутування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувалися з числа значних козаків полкового центру.

Загалом же, в межах усього Гетьманату з кінця XVII ст. сформувалося чимало сотницьких династій, які передавали владу від батька до сина впродовж багатьох поколінь, а отже і багатьох десятиліть. Так, наприклад, у Борзнянській сотні упродовж 1654-1773 рр. сотницьку владу утримували Забіли, Мглинській у 1669-1732 рр. – Єсимонтовські, Топальській у 1669-1782 рр. – Рубці, Лохвицькій у 1679-1727 рр. – Гамалії, Олишківській у 1680-1773 рр. – Шрамченки, Городиській у 1687-1766 рр. – Петровські, Ічнянській у 1687-1752 рр. – Стороженки, Срібнянській у 1688-1755 рр. – Троцини, Варвинській у 1689-1763 рр. – Тарнавські, Шептаківській у 1692-1777 рр. – Манківські, Дівицькій у 1694-1767 рр. – Селецькі, Хорольській у 1701-1760 рр. – Родзянки, Конотопській у 1707-1750 рр. – Костенецькі тощо⁶⁷.

Функціональні обов'язки городского отамана включали в себе прерогативи адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції, без зачіпання сфери військової. Утім, таке формальне обмеження не надто послабляло вплив цієї групи козацьких урядовців. Через це передовсім варто наголосити, що сам інститут городових отаманів мав місце лише у великих козацьких центрах – полкових містах, де існувало кілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. У реєстрах козацької старшини відомості про городского отамана, як правило, містилися зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною⁶⁸.

Нерідко уряд городского отамана посідали старшини, які або перед тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, в тому числі й уряди полковників і генеральної старшини. Зокрема саме такий шлях службового зростання пройшли стародубський полковник Тимофій Олексієвич та чигиринський – Федір Коробка, генеральні судді Павло Животовський, Герман Гапанович та Іван Домонтович, генеральний осавул Іван Ковалевський.

Важливе місце в структурі врядування посідали також курінні отамани, які здійснювали безпосереднє врядування козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2-3 до 5-6 осіб. І хоч згадки про них, на відміну від сотенного хорунжого чи осавула, у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, не зустрічаються, історичні джерела, що відбивають хід політичних процесів, переконують у їхній важливій ролі, можливо навіть дещо більших владних можливостях, аніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городского отамана (там де останні були).

Допоміжним органом низової адміністрації були *місцеві ради*, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковництво та важливі уряди полкової старшини

⁶⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 116.

⁶⁸ РДАДА.–Ф.229. – Оп.2. – Спр.52. – Арк.337зв., Спр.54. – Арк.10, 934, 942зв.

призначав гетьман самостійно чи за згодою старшинської ради. Вища старшина дражливо ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російського уряду. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без рады и совѣту всей черни» не призначав на полкові уряди та не скидав з них⁶⁹. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася і в положеннях Конституції 1710 р. набула такого вигляду: «Тоежь право должны будутъ и Полковники заховати и не постановляти, без вольного избранія цілої сотні, Сотников и иныхъ урядникові, для коррупцій и яких же колвекъ респектові, а для урядъ своїхъ частныхъ не повинны такъ же отъ урядов отставновляти»⁷⁰.

Проте з початком XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та «всієї черні», а позиція офіційного Петербурга. У середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьману самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні⁷¹. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, згідно з яким полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2-3 претендентів на уряд – «людей заслуженных и, не подозрительных в верности...», з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішою і представляли його кандидатуру в Сенат⁷². Отже затвердження призначення відтепер ставало винятковою прерогативою російського уряду.

У дійсності ж втручання центральної влади в справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з 1710-х років значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті роки – Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без урахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону⁷³. Унаслідок цього виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування І. Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації⁷⁴. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П. Полуботка негайно прибути до нього «...для пилного интересу без умедленія; за которого приездом тот интерес ему тут обявлен будет...», відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився⁷⁵.

⁶⁹ Акты ЮЗР.–Т.4.–С.262-269.

⁷⁰ Источники малороссийской истории...–Ч.2.–С.252.

⁷¹ Источники малороссийской истории...–Ч.2.–С.228-230.

⁷² Там само.–С.275-276.

⁷³ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.64-66; 219-223.

⁷⁴ Див.: Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский архив.–1875.–Т.1; Моравский С. Федор Лисовский (1709-1722) // Киевская старина.–1891.–Кн. IX, X; Левицький О. З розстриги сотник // Літературно-Науковий Вістник.–1918.–Кн.1.

⁷⁵ Журнал, си есть насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключоучыхся... –С.128; Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.148.

Спостереження за персональним складом курінної старшини дає підстави стверджувати, що лише на цьому рівні козацького самоврядування традиції військової демократії зберігалися доволі тривалий час. Отже, і на посаді курінного отамана більше річного терміну козаки, зазвичай, не затримувались.

Міське і сільське самоврядування

Окремішнє місце в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського самоврядування.

Щодо населення міст, то воно так само як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми – «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»⁷⁶. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадало внаслідок перебранням козацтвом на себе функцій народу політичного і злиттям шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування розвивалося надалі. Юридично міста поділялися на дві групи – *магістратські* й *ратушні*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами або царським урядом. За ним міста діставали самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торговельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань тощо. На чолі міста стояв *війт*, який мав «...містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки винайдовати»⁷⁷. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом⁷⁸). Влада війта була довічна⁷⁹. Важливу роль у системі міського самоврядування відігравали виборні магістрати, які склалися з *ради* (*райці* на чолі з *бурмистром*) і *лави*, або *лавничого суду*. *Райці* відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Члени лавничого суду (*лавники*) на чолі з *війтом* вершили судочинство з цивільних і кримінальних справ, виносили по них вироки аж до смертних включно⁸⁰.

Давній устрій міського самоврядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городского

⁷⁶ Воссоединение Украины с Россией...–Т.3.–С.464.

⁷⁷ ЧИОНЛ.–1890.–Кн.4.–С.98; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.241.

⁷⁸ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.–К., 1986.–С.32.

⁷⁹ Акты ЮЗР.–Т.10.–С.614.

⁸⁰ Борисенко В.Й. Назв.праця.–С.32-33.

отамана. Унаслідок цього у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв *городовий отаман*. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

У містах, які користувалися магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками – на окремі цехи. Останні користувалися внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний вїйт – якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж випадку, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У випадку, коли мешканці села відбували повинності кільком власникам чи державцям, старост назначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції вїйтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і сільських поселеннях, проживали різні соціальні групи, що користувались імунітетом щодо місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема саме до числа останніх належали так звані «протекціоністи», що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть – сотенної, а також окремих російських вельмож⁸¹. Окрім того, існували різного роду соціо професійні групи – «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територіях і виконували різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувалися центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувалися правом внутрішнього самоврядування.

⁸¹ Компут всего полку Полтавского... 1719 року НБУ, IP. – Ф.І. – Спр. I 54480. – Арк. 188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721. – Там само. – Ф.І. – Спр. I 54481. – Арк.210; Видение... 1732 года. – Там само. – Ф.І. – Спр. I 54335. – Арк. 569.